

Одјељење за српски језик
Библиотека
ДОБИТНИЦИ АНДРИЋЕВЕ НАГРАДЕ
Књига 9

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник едиције
Проф. др Милош Ковачевић

Уређивачки одбор
Проф. др Миланка Бабић
Проф. др Вељко Брборић
Проф. др Александра Вранеш
Др Гордана Илић Марковић
Др Вјара Најденова
Проф. др Милка Николић
Проф. др Михај Радан
Проф. др Димка Савова
Проф. др Јелица Стојановић
Проф. др Илијана Чутура

Рецензенти
Проф. др Часлав Николић
Проф. др Александар Милановић
Проф. др Сања Мацура

КЊИЖЕВНО СТВАРАЛАШТВО ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА

(Радови са научног скупа КЊИЖЕВНО
СТВАРАЛАШТВО ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА,
одржаног 5-7. јула 2024. године)

Андрићев институт
Андрићград, 2025

САДРЖАЈ

УВОДНО СЛОВО	7
Милисав Савић <i>Реално и фиктивно у ЕПУ О ВОДИ Енеса Халиловића</i>	11
Јана Алексић <i>Цивилизацијска исходишта у митопоетским сликама и симболима Енеса Халиловића</i>	17
Даница Андрејевић <i>Митопоетика, трагика, егзистенција (Халиловићева романескна тријада)</i>	39
Душко Бабић <i>Страх као мотив и творачко начело у поезији Енеса Халиловића</i>	61
Миланка Бабић <i>Језичко-стилске карактеристике романа АКО ДУГО ГЛЕДАШ У ПОНОР Енеса Халиловића</i>	85
Драгиша Бојовић <i>Роман шока поезије</i>	111
Јелена Марићевић Балаћ <i>Мотив коња у поезији Енеса Халиловића</i>	121
Драгана Бошковић <i>Необични свет ЧУДНЕ КЊИГЕ Енеса Халиловића</i>	139
Јована Дишић <i>Усмено приповедање као део уметничког поступка у прози Енеса Халиловића</i>	165

Мина Ђурић	
<i>Шта је све „манифестно” и „квантумистичко”</i>	
<i>у стваралаштву Енеса Халиловића?</i>	179

Слађана Илић	
<i>Бескрајни спискови у ЗИДОВИМА Енеса Халиловића</i>	203

Предраг М. Јашовић	
<i>Књижевна традиција као подтекст песничке збирке</i>	
<i>СЕКВОЈА ПАРАЛЕЛЕПИПЕД</i>	213

Милош Ковачевић	
<i>Чудо од језика у ЧУДНОЈ КЊИЗИ Енеса Халиловића</i>	225

Владислава Гордић Петковић	
<i>„Остала су још два питања: ко производи хлеб, и како му</i>	
<i>га отети“: песникова савест у СЕКВОЈИ Енеса Халиловића</i>	249

Неда Срећковић	
<i>Мале приче и обликовање субјекта у роману</i>	
<i>АКО ДУГО ГЛЕДАШ У ПОНОР Енеса Халиловића</i>	263

Милица Ђуковић	
<i>„Нека траје ноћ“ или три „Х“ (Хикмет, Холан, Халиловић) итд.</i>	
<i>Интертекстуални аспекти поезије Енеса Халиловића</i>	279

Елма Халиловић, Љиљана Пешикан Љуштановић	
<i>Рефлекси усмене књижевности у причама Енеса Халиловића</i>	299

Илијана Чутура	
<i>Проза Енеса Халиловића: поезија низања</i>	331

Слободанка Шаренац	
<i>Приповедање као трагање за идентитетом приповедача</i>	
<i>у роману ЉУДИ БЕЗ ГРОБОВА Енеса Халиловића</i>	347

ХАЛИЛОВИЋ О АУТОПОЕТИЦИ

Енес Халиловић	
<i>Квантови</i>	381

ИНДЕКС ИМЕНА.....	393
-------------------	-----

Милица В. Ђуковић* УДК 821.163.41.09-1 Халиловић Е.
Институт за књижевност и уметност
Београд

„НЕКА ТРАЈЕ НОЋ“ ИЛИ ТРИ
„Х“ (ХОЛАН, ХИКМЕТ, ХАЛИЛОВИЋ) ИТД.
ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ АСПЕКТИ ПОЕЗИЈЕ
ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА

Рад представља компаративну анализу поезије Енеса Халиловића, Владимира Холана и Назима Хикмета. Полазећи од схватања интертекстуалности која су предложили Ј. Кристева, Ж. Женет, Д. Ораић Толић и други, у раду се истражују како аутоцитатне релације остварене унутар Халиловићевог опуса тако и интертекстуалне везе песништва Енеса Халиловића са поетским стваралаштвом чешког и турског књижевника. Посебна пажња поклоњена је Халиловићевим песмама у којима су експлицитно именовани Холан и Хикмет, али и онима у којима постоје мотивске везе, садржане у мотивима ноћи, страха, зидова, смрти, тамнице, порекла, љубави и метапоетичког промишљања стваралачког чина, те улоге и положаја песника. Интертекстуални аспекти поезије Енеса Халиловића, односно начин на који три „Х“ (Халиловић, Холан и Хикмет) међусобно комуницирају, потврда су квантумистичких поставки из Халиловићевог „Манифеста квантумизма“, док је љубав, као читалачки ерос, залог „итд.“ херменеутичког обрасца, доказ да је књижевност, посебно у случају ерудитних писаца, бескрајни, незавршени и незавршиви дијалог.

* tiskicvet38@gmail.com

Кључне речи: интертекстуалност, дијалог, квантунизам, постмодернизам, три „Х“ (Холан, Хикмет, Халиловић)

У програмском и експлицитно аутопоетичком „Манифесту квантунизма“ Енеса Халиловића, поред промишљања формално-стилских карактеристика књижевних дела и видова њихових корелација: „СТИЛ је очух садржаја, никада нису до краја отворени један према другом.“ (Халиловић 2019: 73, истицање ауторово), али и композиционих својстава, тј. саусловљености засебних делова и целине квантумистичког остварења: „ЦЕЛИНУ дефинишемо као збир свих квантова, али КВАНТУМИСТИЧКА песма је збир понуђених квантова и део целине...“ (Халиловић 2019: 68, истицања ауторово),¹ наводи се самосвојно разумевање песничке традиције. Свест о немогућности певања ех nihilo, тј. утемељеност уметничког стваралаштва у делима претходника: „ниједан уметнички правац не указује на потребу неког кретања него на потврду постојећег кретања; ниједан изам не укида било шта пре себе; изам је доказ још једног лица уметности...“ (Халиловић 2019: 72), јесте, заправо, за постмодернизам карактеристична свест о премрежености текста у настајању укупношћу текстова који су му претходили: „све до сада речено показало је путоказе свему што треба рећи; ЈЕСТЕ било што је било; а под-разумевање свега што је било даје основу да се говори ЈЕСТЕ или НИЈЕ.“ (Халиловић 2019: 66, истицања ауторова). Уколико се уважи квантумистичка премиса „један песник – то су сви песници“ (Халиловић 2019: 66) или запажање према којем: „ЦИТАТНОСТ коју следе псеудочитатност и аутоцитатност; речи, све речи, свака

1 Управо стога „фрагмент носи шифру из које се реконструише структура, пролог је довољан за композицију, сви друмови воде у једно место и одводе са тог истог места...“ (Халиловић 2019: 69).

именица, и сваки глагол, и сваки везник, призивају чак и појмове који имају само назив, а не и телесност...“ (Халиловић 2019: 73), о чему овај аутор пише у „Манифесту квантумизма“, у интертекстуалности се може препознати круцијални постулат поезије (али и целокупног опуса) Енеса Халиловића.

Термин интертекстуалност сковала је, дефинисала и у семиотику и науку о књижевности између 1966. и 1974. године увела Јулија Кристева, како у монографијама *Семиотике: прилози за једну семионализу*, *Текст романа и Револуција песничког језика*, тако и у есеју „Бахтин, реч, дијалог и роман“ у којем је устврдила: „Сваки текст се гради као мозаик цитата, сваки текст је апсорпција и трансформација другог текста.“ (в. Јуван 2013: 11), да би у студији *Проблеми структурирања текста* приметила како је интертекстуалност заправо начин на који „текст чита историју и укључује се у њу“ (Јуван 2013: 11), што врхуни закључком изнетим у спису *За једну семиологију параграма* у којем је експлицирано: „Књижевни текст се укључује у мноштво текстова: писање је реплика (функција или негација) на други текст (друге текстове). Својим начином писања, које је уједно читање претходног или синхронијског књижевног корпуса, аутор живи у историји, а друштво се уписује у текст.“ (Јуван 2013: 12). Уписивање у (књижевну) историју и читање претходног реализује се стварањем књижевних дела која су реплика на туђи или пак властити ранији текст. Оба вида реплицирања конститутивна су за песнички дискурс Енеса Халиловића. Као подврста експлицитне интертекстуалности, интрасемиотичка релација са прототекстом (однос успостављен у оквиру исте уметности, у овом случају – књижевности), такав тип упућивања на постојеће дело у којем је прототекст заправо „властити текст, тзв. преписивање самога себе....“ (Ораић Толић 1990: 22), како ју је у монографији *Теорија цитатности*

одредила Дубравка Ораић Толић – аутоцитатност – која повлашћује сопствену текстуалну компоненту, не реферишући нужно на било који облик реалија, будући да призива „чак и појмове који имају само назив а не и телесност“ (Халиловић 2019: 73), присутна је у поезији Енеса Халиловића како као макроелемент тако и као микроелемент структуре литерарних остварења.

Поступак аутоцитатности, тј. позивање на властити претходни текст, учињен је транспарентним и на нивоу самих наслова појединачних Халиловићевих песама. Тако, суптилна али резолутна критика става и опредељења писаца да се приклањају тренутно владајућој политичкој опцији, те да мењају мишљење у складу са изменом друштвених околности, тј. нимало једак али упечатљив приговор лицемерју и опортунизму, недостојним аутентичних уметника, бивају пластично дочарани посредством метода наизменично разносмерног писања на споменицима Старих Грка и Феничана, у песми „Бустрофедон“: „Некад су писци на Криту клесали слова / У камену начином који се зове бустрофедон. // Клесали су један ред слова с лијеве на десну, / Па други с десне на лијеву страну, // И тако, / Наизмјенично. // На то их је навело окретање вола при орању. // И данас неки писци пишу као да плуже. // Пишу на једну страну, вуку до промјене власти, / Па окрену на другу. // И тако, / Наизмјенично.“ (Халиловић 2008: 42). Овој песми, публикованој у збирци *Листови на води*, на аутоцитатној равни, као наставак промишљања дате теме, одговара песма индикативног наслова „Бустрофедон II“ (објављена у збирци *Песме из болести и здравља*), у којој се опонирањем живог и лименог петла сатирично приказује немогућност делања према сопственој вољи и савести: „Испео се петао на кућу, / стао пред ветроказ / који шкрипи / и пита петла лименог // *Зашто ти јечиш? / Зашто никад не певаш?* // А овај вели / Зато што морам

да се окрећем / тамо куд ветар дува.“ (Халиловић 2011: 12). Уочљиво је да оба остварења порузи извргавају превртљивост, несталност и непоузданост људске природе. На макроплану, аутоцитатна релација у песничком опусу Енеса Халиловића постигнута је посредством синтагме „божја врата“. Наиме, у иницијалном каталогу врата, којим се отвара „књига дискретне математике“ *Зидови*, поред врата пред која се често долази, пред која се никад неће доћи, врата која отварају нешто, врата која цвиле о одласцима, камених врата, оних са кључаоницом, врата породилишта или пак затворске ћелије, гвоздених врата која се лепом речју отварају или затварају, и финалних врата смрти која дођу на сва врата (уп. Халиловић 2014: 5–6), појављује се *Бабилон* „који долази од акадске ријечи *Бабилу*, што значи / *Божја врата*.“ (Халиловић 2014: 5), а управо су се ова врата налазила и у песми са ирачким топонимом и етичким кодексом оличеним у Хамурабијевом законику „На вијест да је у Багдаду украден најстарији срп“, где је *Бабилон* фигурирао као коректив недоличног поступања и препрека крадљивцима да приступе рају: „Украден је из музеја најстарији срп овога свијета, / А *Бабилон* долази од акадске ријечи *Бабилу* / Што значи / *Божја врата*. // Са тога прага ко је украо / Нек проба у рај да се врати.“ (Халиловић 2008: 21).

Имајући у виду висок степен метапоетичке свести Енеса Халиловића и инсистирање овог аутора на брижљивом повезивању сегмената властитог опуса, слоју који сачињавају аутоцитатне релације ваљало би припојити интерлитерарну цитатност или интертекстуалност онако како је поред паратекстуалности, метатекстуалности, хипертекстуалности и архитектстуалности у књизи *Палимпсести* одређује Жерар Женет, тј. као појам знатно омеђенијег значења од оног који има код Кристеве и Барта, појам којим је означен „међуоднос двају или више текстова“ (Веселиновић 2011: 137), при

чему је пре реч о „важном детаљу једног текста, него [о] његовој целини.“ (Веселиновић 2011: 137). На овај начин, једном „Х“ (Халиловићу) прикључују се два „Х“, двојица истакнутих песника особеног израза и препознатљиве поетике – Владимир Холан и Назим Хикмет. Одговарајући на питања Вукице Стругар, у интервјуу „Нико још није изашао из свог детињства“, објављеном у *Вечерњим новостима* 6. фебруара 2024. године, Халиловић је посведочио: „Пуно је писаца од којих сам учио. Али, трудио сам се да одбацам утицаје јер је књижевни утицај штетан кад се прими, а користан кад се одбаци. Треба га прележати, као вирус.“ (Халиловић 2024: on-line), додавши: „Много је оних које волим и поштујем: Владимира Холана, Милоша Комадину, Славка Михалића, Борислава Радовића.“ (Халиловић 2024: on-line). Другом приликом, у интервјуу „Историја поезије заправо је историја открића“, датом Вујици Огњеновићу за *Вијести*, 27. августа 2022. године, излажући шта је за њега поезија, Енес Хаиловић посеглао је за стиховима остварења „Песме“ Владимира Холана: „Постоје многе дефиниције поезије, и готово све су тачне. Сад ми пада на памет оно што је говорио Владимир Холан. Он каже за пјесме ‘То је вријеме када се не смије вољети своја несрећа, пошто је она својина свих твојих ближњих’. Ако већ морам дати дефиницију поезије, иако нерадо то чиним, рекао бих ово – поезија, то је слап који бјежи да не би био уочен, али бјежањем скреће пажњу на себе.“ (Халиловић 2022а: on-line)². И док у

2 Стихови Холановог остварења „Песме“ на које Халиловић алудира у овом интервјуу гласе: „То је време кад купус служе с гневом / а телетину с мржњом, / то је време када смрт при том служи вино од опијума, / то је време кад се заоравају међе, / то је време када и врела суза зна / да плаче једино она сама, / то је време кад се и вук баца на читање, / то је време кад се у души управо пали светлост, / то је време кад се не сме волети своја несрећа, / пошто је она својина свих твојих ближњих.“ (Холан

интервјуу „Нисам желео да целог живота пишем једну те исту књигу“, датом Марини Мирковић а публикованом у *Вечерњим новостима* 4. јуна 2023. године, аутор *Занесене лепезе* бива апострофиран као „један од мојих омиљених песника“ (Халиловић 2023: on-line), дотле се на интернет порталу *Глиф*, у тексту „Шта читају они који пишу: Енес Халиловић“, у одговору на питање „Ком писцу/писатељици (или књизи) се редовно враћате и зашто?“, у каталошки устојеном личном канону, именује наново управо Холан: „Црњански, Холан, Шимборска, Мервин, Ајтматов, Платонов, Владимир Бурич, Вергилије.“ (Халиловић 2023a: on-line).

Уочљиво је, дакле, да у интервјуима и њима иманентним Халиловићевим аутопоетичким експликацијама повлашћено место има чешки песник Владимир Холан, рођен 1905, а преминуо 1980. године. Не само у интервјуима, Енес Халиловић и у поезији неретко алутира на Холана, на појединости из биографије овог песника, на његове уметничке поступке, теме и мотиве. У епилошкој песми збирке *Секвоја*, насловљеној „Нешто као поговор“, у лирски дискурс бива инкорпорирана реалема – биографски податак о агорафобији и петнаестогодишњем неизлажењу из куће на Кампи,³ о добровољном и самопрекорном повлачењу Владимира Холана из јавног живота, тј. о *подвижништву самоће и ћутања*, како га именује Петар Вујичић (1993: 79) – која се транс-

1993: 30).

3 Након шестогодишње немачке окупације „Холан је ослобођење од хитлероваца доживео као пијанство.“ (Вујичић 1993: 78), неумерено прослављајући Совјетски Савез и прилагођавајући властито певање обрасцима социјалистичке поетике, да би доцније, због оваквог опредељења, себе осудио на изгнанство: „Песник је сам себе осудио на најстрожи кућни притвор, и то је потрајало пуних петнаест година. Петнаест година није изишао из стана у кући на Кампи! Колико ми је познато, то је једини случај у свету.“ (Вујичић 1993: 78).

формише у пример песничког опредељења за одређени модус напуштања овог света: „петнаест година је трајао одлазак Холанов. / петнаест година није изашао из куће.“ (Халиловић 2022: 81). У поменутом интервјуу „Нисам желео да целог живота пишем једну те исту књигу“ Халиловић упућује на стихове Холанове песме „У продужетку“, који гласе: „Песника не може објаснити ништа, чак ни / његова смрт“ (Холан 1993: 11), да би им оштро опонирао: „Иако је Холан један од мојих омиљених песника, не слажем се са њим јер мислим да песника понекад објашњава његова смрт, што сам и навео примерима у строфама те песме.“ (Халиловић 2023: online)⁴.

Још једно остварење у којем је директно поменут Владимир Холан јесте „Ноћна“, песма из збирке *Песме из болести и здравља*, у којој је читаоцима предочен лични избор из традиције песничког субјекта: „На мојем ноћном сточићу страшна је антологија. / Хорације, Руми, Витмен, Холан и Сајферт...“ (Халиловић 2011: 36). На интертекстуалној равни, управо је темпорална одредница – ноћ – читалачка и индивидуалнопоетичка реплика на стваралаштво Владимира Холана. У обимној студији „Холан“ Јиржија Брабеца, коју је за *Летопис Матице српске* 1972. године превела Нада Ђорђевић, ноћ је перципирана као доминанта поезије Владимира Холана: „Основни сценарио Холанових композиција јесте ноћ. Једанпут је то ноћ херојског пропињања; други пут ‘грандиозна ноћ која је закорачила чак у легенду’ чија ‘чудовишна нестварност’ говори о лудилу света; трећи

4 Занимљиво је да се у наведеној песми – песми „Нешто као разговор“ – поред филозофа и прозних писаца (Хераклита, Достојевског и Гогоља), као и песникиње Халине Пошвјатовске, појављују тројица песника – Борислав Радовић, Владимир Холан и Назим Хикмет (уп. Халиловић 2022: 81–82), од којих су Холан и Радовић сврстани у узоре, у интервјуу „Нико још није изашао из свог детињства“ (Халиловић 2024: on-line).

пут је то ноћ без месеца која чини позадину фантастичне маскарade кад се није десило ‘уништење још’, али је ‘већ беживотност.’“ (Брабец 1972: 182). Не сме се занемарити чињеница да поеме Владимира Холана имају наслове *Ноћ са Офелијом* и *Ноћ са Хамлетом*, а у овој потоњој екстатичном интонацијом потцртава се ноћни амбијент из којег израћа разумевање статуса и функције уметности: „Нека траје ноћ у којој се милости може надати / једино уметност, већ одавно проклета / радозналошћу пакла и равнодушношћу овог света! / Нека траје ноћ, макар и последњи камен што / преостаје градитељу светионика – имао да убије његовог сина! / Нека траје ноћ, макар имао да се угаси први свитац / за време градње подземне железнице! / Нека траје ноћ у којој је метла комете / већ одавно ишчистила пад анђелица / из ватиканских вртова у задушничку шуму Ватерлоа! / Срце је терет... Разум – само тежина.... Чак и посмртна невиност / баца нас у искушење... Стога нек траје ноћ! // И она траје...“ (Холан 2004: 35). У „Ноћној“ песми Енеса Халиловића поетички дивергентни песници-узори пребивају у спокоју, остављајући лирски субјект да се надноси над њима: „Годинама их преврћем, од сваке ситнице лек им тражим.“ (Халиловић 2011: 36) и пита: „Не дознах никад заспу ли они након што заспим ја.“ (Халиловић 2011: 36), као што и песма „Дубоко у ноћи“ Владимира Холана (1993: 21), посвећена Јарославу Сајферту, лавира између постојања и непостојања, речи и тишине, остајући над-несена над питањем онтолошког статуса бића и језика. С друге стране, суптилна али незанемарљива интертекстуална релација може се уочити између песме „Ти знаш, Боже“ Владимира Холана, преведене на српски језик у књизи *Бол*, у којој су расветљени разлози транспоновања мисли и емоција у говор и у којој други постаје предуслов отварања, егзистенцијалног раскривања: „Ти знаш, Боже, како су радост и жалост дружељубиви. / Јер и онај ко

је сасвим напуштен / од људи, привиђења, животиња и ствари, / и ко тада говори сâм са собом, / не говори то ради себе!...“ (Холан 1993: 43) и „Прелудијума“, пролошке песме Халиловићевих *Листова на води*, у којој се наведена проблематика везује за метапоетички план, посредством пластичног поређења са процесом дојења: „Видио сам дојиљу која буди дијете да га нахрани. / Рекох, да је гладно не би спало. // А она вели, / Спи, али гладно је, / Јер мени су надошле груди. // Ни ти који узимаш ове стихове / Ниси пробуђен својом вољом. // Нити ја пишем ради себе.“ (Халиловић 2008: 7).

Најексплицитнија веза опуса Владимира Холана и Енеса Халиловића садржана је у лајтмотиву зид(ов)а. Уколико се има у виду биографски податак о Холановом повлачењу у простор омеђен зидовима, зидови прерастају у метафору егзистенције овог чешког песника. Поред тога, познато је да последња Холанова збирка песама (штампана у осмој књизи његових сабраних дела, у години пишчеве смрти) има наслов *Зидови*, а идентичан наслов поседује књига *Зидови* Енеса Халиловића. У предговору енглеском издању *Зидова* Владимира Холана из 2012. године, Јиржи Брабец (помни тумач Холановог стваралаштва) примећује како зид није само метафора ограничења људског живота већ управо зид отвара запањујућа пространства свега онога што трансцендира човека и његов духовни живот, и што истовремено омогућава урањање у свемир у његовој недокучивој ширини (Брабец 2012: 15),⁵ бивајући, притом, животним простором поезије (Брабец 2012: 14). Широко семантичко распон симбола зидова у поезији Енеса Халиловића аналоган је Холановим палимпсестним, културолошким и књижевним референцама бременитим зидовима,

5 Сегменте Брабецовог предговора превела је и/или парафразирала Милица Ђуковић.

као што се Брабецово запажање изнето поводом Холанове поезије: „Холанова поезија може бити описана као егзистенцијалистичка. [...] Он осећа метафорички квалитет постојања, способност преласка, сагледавања ‘иза’ ствари, иза материјалног света, преко зида.“ (Брабец 2012: 15) може односити и на *егзистенцијалистичку* поезију Енеса Халиловића и њен напор да продре иза поетичких, естетичких, лингвистичких зидова, како би доспела до највеће тајне – човека.⁶

У опусу Владимира Холана, осим обимнијих лирско-епских врста, попут поеме/драмског спева *Ноћ са Хамлетом*, постоје и краће лирске песме, као што је то случај и са поезијом Енеса Халиловића, док се транспарентно егзистенцијалистичка карактеристика њиховог песничког писма препознаје у лајтмотиву страха. Иако „Конгрес страха“ из књиге *Зидови* (Халиловић 2014: 30–31) и „Сирена хитне помоћи“ из збирке *Секвоја* (Халиловић 2022: 20–25) за прототекст имају песму „Страх“ Рејмонда Карвера (2017: 104),⁷ ипак се мотивом

6 О поезији Владимира Холана Брабец бележи: „Највећа тајна за њега је сам човек, његова судбина, ‘за њега није ништа познавање догађаја..., ако се ради о познавању, онда је то познавање срца’. Баш ови сусрети с бескрајним стрпљењем за људске патње везују песника с осталима.“ (Брабец 1972: 188).

7 Стихови песме „Страх“ Рејмонда Карвера (2017: 104): „Страх од полицијских кола која стају пред кућом. / Страх да заспим ноћу. / Страх да не заспим. / Страх од навале прошлости. / Страх да садашњост измиче.“ поступком набрајања и протезањем дрхтаја битка на опозитне феномене, најдиректније су се одразили на Халиловићев каталог страха у „Сирени хитне помоћи“ (2022: 20–25): „Страх да нећу добити оно што сам заслужио. Страх / да ћу добити само оно што сам заслужио. // Страх од убице који звони и представља се као поштар. // Страх од опере и хорава. [...] // Страх да ћу рећи премало или превише.“, где целокупном атмосфером и начином моделовања фигуре лирског субјекта потврђују, брабецовским термином казано, иманентно *егзистенцијалистички* (об)лик

страха успоставља интертекстуална релација и са поемом *Ноћ са Хамлетом* Влаимира Холана, у којој се тема страха протеже од свакодневице до митолошког прапочела васколике песничке уметности: „страх ни због чега, али страх, / страх да се то каже и страх да се не каже, / страх уз црначку свирку кишних капи / што ударају о локвањ, / страх од веверице која гризе ананас шишарке, / страх од неговатељице која је загубила лекаров телефон, / а он је одмах у суседној соби, / страх од топљења олова на Три Краља, / страх од мушких и женских празника, / страх због богатства које тежи за нечим скупљим, / страх од слободе и страх од песника / који је баш извео Еуридику из подземног света. / Јер кад ју је изводио Орфеј се није осврнуо, / па ју је тада поново довео на овај свет.“ (Холан 2004: 25–26, подвлачења ауторова). Један од поетички најрелевантнијих исказа Енеса Халиловића, изнет је у интервјуу „Историја поезије заправо је историја открића“ и гласи: „Понекад ми се учини да пјесник савременог доба треба да оплоди пукотину између поезије и драме.“ (Халиловић 2022а: on-line). Наведено начело најконцизнија је дескрипција поступка оствареног како у дијалошки и(ли) каталошки устројеним „репортажама“, „сличицама“, „сервисним информацијама“ и „туристичком проспекту“ књиге *Средње слово* (Халиловић 2016: 15, 16, 29, 31, 35), тако и у математичкој (а заправо инхерентно драмској) структури *Зидова* Енеса Халиловића, а ово је 1964. године учинио и Владимир Холан, када је у поему *Ноћ са Хамлетом* унео лица и доделио им реплике, попут оних карактеристичних за драмске текстове.⁸

С друге стране, уведен у фиктивни, фантазмагорични, ноћни болнички дијалог звездарског конзилијума

Халиловићевог песништва.

8 Тања Крагујевић, отуда, *Ноћ са Хамлетом* назива драмском поемом (в. Крагујевић 2010: 79).

(у збирци *Песме из болести и здравља*), „Турчин Хикмет, помало Рус“ (Халиловић 2011: 58), уз Руса Пастернака, постаје меродавно лице које износи став о току болести и излечењу, при чему је константа Халиловићеве поезије садржана у вештом преласку са теме болести и хронотопа болнице али и фигуре болесника, на тему песничког стварања, поезије и фигуру песника. Тако, на Пастернаково јадање: „*Каква несрећа родити се песником!*“ (Халиловић 2011: 58, подвукао аутор), Хикмет одговара: „*Зар ти је мало што си песник?*“ (Халиловић 2011: 58, подвукао аутор), што је интертекстуална спона са стиховима: „Добро, желиш да постанеш ветар – / то још и може да се разуме. / Али река да будеш? / Или киша? / Баш си завидљив! / Није ти мало што си песник? / Ти би хтео још / да будеш / зрно.“ (Хикмет 1973: 54) ненасловљеног Хикметовог остварења публикованог у књизи *Велика песма наде*. У епилошкој песми *Секвоје*, која носи назив „Нешто као поговор“, Хикметов излазак са животне сцене: „па Назим Хикмет. учинило му се да поштар звони. / *отворите*, рекао је. присутни су га убеђивали / да нико није пред вратима. / он је ипак устао, дохватио се за кваку / и изашао у други свет.“ (Халиловић 2022: 82) придружен је Холановом затварању и благом ишчезнућу, и једно у низу непобитних сведочанстава да песника може објаснити његова смрт, као што и аутора (у читалачком чину, *post festum*) разјашњавају песници са којима је у дијалогу, те стога: „Читаоци су сведоци и понекад могу на крајевима неких песника прочитати њихове почетке или њихове животе.“ (Халиловић 2023: on-line). Поменут у поеми „Звездара“ у контексту аутопоетике, или у песми „Нешто као поговор“ у домену метапоетике, Хикмет на још један, трећи начин, ураста у метанаратив о пореклу. Лајтмотив тамнице („Из истанбулске тамнице“, „Писма из чанкирске тамнице“, „Писма из бурсанске тамнице“, „Писмо из анкарске тамнице“, „Писмо Мехмеду“, Хикмет

1977: 53–54, 55–58, 59–63, 64–66, 89–94) и тамница која је била реални хронотоп Хикметовог живота,⁹ фигурира истовремено и као елемент родослова песничког субјекта остварења „Избрисане вести“ Енеса Халиловића, који ће устврдити: „Мој отац, проучавао је камен и читао му историју. / Дисао је у две тамнице, / хлеб зарађивао у три града.“ (Халиловић 2011: 26), односно: „Прадед мој, Реџо се звао. / Четири човека убио. / Дисао у две тамнице – пет година у Солуну.“ (Халиловић 2011: 26),¹⁰ са чиме је на аутоцитатној равни скопчана песма „Паралела“ збирке *Зидови*, у којој су за лајтмотив тамнице везани како прадеда, тако и отац „Прадјед мој дисао је у двије тамнице, а пет година у Солуну. / Пет година није видио ни црне ноћи ни бијелог дана. / Језик зидова је научио и до гроба причао са њима. / А мој дјед – зидар, једанаест уста зидањем је прехранио. / [...] / А отац мој – геолог, проучавао је камен и читао му историју. / И он је научио језик зидова и по затворским зидовима остаде / његова коса,

9 Књижевник-револуционар, песник, прозни, драмски писац, писац за децу, борбени публициста, комуниста од своје деветнаесте године, Назим Хикмет је велики део живота провео утамничен, о чему сведоче тврдња из рада „Прилог познавању Назима Хикмета код Срба“ Марије Ђукановић (1976: 772): „Био је принуђен више пута да прелази у илегалност и добар део живота провео је на робији.“, као и податак из текста „О Назиму Хикмету“ Лава Захарова (1973: 83), који примећује: „Он је имао скоро петогодишњи тамнички ‘стаж’ кад је, 1938, поново ухапшен. Пресуда је гласила: двадесет седам година пет месеци четири дана и седам часова тамновања. Баш тако и толико. [...] Хикметово тамновање наишло је ван Турске на јак одјек. О судбини знаменитог песника писали су многи светски листови – и 1950. године турска влада је одлучила да пусти Хикмета.“

10 Тамновању у Солуну из остварења Енеса Халиловића може се припојити чињеница из Хикметове биографије: „Назим Хикмет Ран родио се 20. јануара 1902. године у Солуну.“ (Захаров 1973: 78).

налик на паучину.“ (Халиловић 2014: 68).¹¹ Коначно, рука која маше и која разоткрива родбинске везе за којима је „дјед Ахмет“ трагао, у песми „О руци мог оца“ (Халиловић 2008: 28–29), те „Прича о судбини наше крви“ која „Јесте прича о сјећању на руку која маше.“ (Халиловић 2008: 29) из исте песме, најпрецизнија је ознака интертекстуалности песништва Енеса Халиловића – руке давних (и не тако давних) очева (у које спадају и два „Х“ – Холан и Хикмет) квантумистичка и постмодернистичка су сведочанства поетичке *крви* песника-трагаоца и прича о књижевним модусима текстуалне повести као гестуалног трага, поздрава и махања, предаје и сећања.

И најпосле, Холановом одређењу љубави из *Ноћи са Хамлетом*: „Ти си то доживео? – питам Хамлета... / ‘Само једном!’, рече ми, ‘Љубав је само једна и само једном.’ / [...] / Све се дешава само једном, само једном!“ (Холан 2004: 37) Енес Халиловић, благо, руком, замахујући, као момак у Стамболу (Халиловић 2008: 29), додаје, додацује, тј. одговара, у „Манифесту квантумизма“: „у поезију се улази љубављу Демокритовом који каже: *Волео бих наћи само једну узрочну везу, радије него добити цело Персијско краљевство*“ (Халиловић 2019: 79, подвукао аутор). Уколико су интертекстуалне релације дијахронијске и надасве каузалне, читање и тумачење демокритовска је љубав, увек нова, обележена свежином виђења првог

11 Протежна и интригантна аутоцитатна веза остварена је и посредством лајтмотива *одумирања древних језика*, као трагичне цивилизацијске датости, при чему констатацији „у дунглама цркавају древни језици“ песме „2011.“ (Халиловић 2022: 43) претходи песма „Велики Андамани“ и развијени опис одласка старице Боа Ср, једине која је говорила језиком „бо“, на којем су певане песме и тужбалице 65 хиљада година, а чија је смрт остала неиспраћена тужбалицом на матерњем језику, да би се језгровита поука сажела у опомену: „Опет ми је дато да видим смрт једне књижевности / и једног народа. // То двоје никад не умире једно без другог.“ (Халиловић 2011: 98).

јутра света и утолико увек (репетитивно и сингуларно, нимало парадоксално) само једна и само једном. Три „Х“ (Холан, Хикмет, Халиловић) омогућила су узрочне везе. „Итд.“, пак, рука је која маше, причајући вечну причу о нашој крви, која је крв читања, писања, и текстова као извора/увира, зидова, тамнице, птица, песама, речју: судбине.

ИЗВОРИ

- Карвер 2017: R. Karver, *Svi mi: sabrane pesme*, preveo s engleskog Flavio Rigonat, Beograd: LOM.
- Халиловић 2008: Е. Halilović, *Listovi na vodi*, Beograd: Multinacionalni fond kulture.
- Халиловић 2011: Е. Халиловић, *Песме из болести и здравља*, Београд: Конрас.
- Халиловић 2014: Е. Halilović, *Zidovi: knjiga diskretne matematike*, Beograd: Albatros Plus.
- Халиловић 2016: Е. Halilović, *Srednje slovo: interpolacija*, Novi Pazar: Građanski forum–Narodna biblioteka „Dositej Obradović“.
- Халиловић 2019: Е. Halilović, *Bangladeš: manifest kvantumizma*, Novi Pazar: Građanski forum.
- Халиловић 2022: Е. Halilović, *Sekvoja*, Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada.
- Халиловић 2022а: Е. Halilović, „Историја поезије заправо је историја открића“ [intervju Vujice Ognjenovića sa Enesom Halilovićem], *Vijesti*, 27. 8. 2022, dostupno on-line: <<https://www.vijesti.me/kultura/619031/intervju-halilovic-istorija-poezije-zapravo-je-istorija-otkrice>> (3. 1. 2025).
- Халиловић 2023: Е. Халиловић, „Нисам желео да целог живота пишем једну те исту књигу“ [интервју Марине Мирковић са Енесом Халиловићем], *Вечерње новости*, 4. 6. 2023, доступно on-line: <https://www.novosti.rs/c/kultura/vesti/1245491/enes-halilovic-pisac-nisam-zeleo-celog->

zivota-pisem-jednu-istu-knjigu (3. 1. 2025).

Халиловић 2023а: Е. Халиловић, „Шта читају они који пишу: Енес Халиловић“, *Глиф*, 26. 4. 2023, доступно on-line: <https://www.glif.rs/blog/sta-citaju-oni-koji-pisu-enes-halilovic/> (3. 1. 2025).

Халиловић 2024: Е. Халиловић, „Нико још није изашао из свог детињства“ [интервју Вукице Стругар са Енесом Халиловићем], *Вечерње новости*, 6. 2. 2024, доступно on-line: <https://www.novosti.rs/c/kultura/vesti/1330359/niko-jos-nije-izasao-svog-detnjstva-pisac-enes-halilovic-povodom-premijere-ljudi-bez-grobova-bdp> (3. 1. 2025).

Хикмет 1973: Н. Хикмет, *Велика песма наде: изабрани стихови*, превео са руског Лав Захаров, Крушевац: Багдала.

Хикмет 1977: N. Hikmet, *Pjesme i tamnice*, izbor i prevod Lamija Hadžiosmanović, odlomke iz knjige „Pisma Taranti-Babu“ prevela Dušanka Bojanić, Sarajevo: „Veselin Masleša“.

Холан 1993: В. Холан, *Бол: изабране песме*, избор и превод с чешког Петар Вујичић, Вршац: КОВ.

Холан 2004: В. Холан, *Ноћ са Хамлетом*, с чешког превео Петар Вујичић, Вршац: КОВ.

ЛИТЕРАТУРА

Брабец 1972: Ј. Брабец, „Холан“, превела Нада Ђорђевић, *Летопис Матице српске*, 148/409/2, Нови Сад, 170–191.

Брабец 2012: J. Brabec, „Holan's Walls“, in: V. Holan, *Walls. Verses from years 1932–1977*. Great Whelnetham: Arima Publishing, 13–16.

Веселиновић 2011: С. В[еселиновић], „Интертекстуалност, интертекст“, у: Б. Стојановић Пантовић, М. Радовић и В. Гвозден (ред.), *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, Нови Сад: Академска књига, 136–141.

Вујичић 1993: П. Вујичић, „Велики усамљеник Владимир Холан“, поговор у: В. Холан, *Бол: изабране песме*, избор и превод с чешког Петар Вујичић, Вршац: КОВ, 77–80.

- Ђукановић 1976: М. Ђукановић, „Прилог познавању Назима Хикмета код Срба“, у: Н. Стипчевић (ред.), *Упоредна истраживања I*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 769–777.
- Захаров 1973: Л. Захаров, „О Назиму Хикмету“, поговор у: Н. Хикмет, *Велика песма наде: изабрани стихови*, превео са руског Лав Захаров, Крушевац: Багдала, 73–86.
- Јуван 2013: М. Juvan, *Intertekstualnost*, prevela sa slovenačkog Bojana Stojanović Pantović, Novi Sad: Akademaska knjiga.
- Крагујевић 2010: Т. Крагујевић, „Убод Рембрантове игле“, у: *Изговорити звезду: мали есеји*, Зрењанин: Агора, 79–81.
- Ораић Толић 1990: D. Oraić Tolić, *Teorija citatnosti*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Milica Ćuković

“MAY THE NIGHT LAST” OR THE THREE HS (HOLAN, HIKMET, HALILOVIĆ) ETC. INTERTEXTUAL ASPECTS OF THE POETRY OF ENES HALILOVIĆ

Summary

The paper presents a comparative analysis of the poetry of Enes Halilović, Vladimir Holan, and Nazim Hikmet. Starting from the definitions of intertextuality (a concept introduced into semiotics and literary studies by Julia Kristeva), according to which every text is a mosaic of quotations, absorptions, and transformations of other texts, and considering the views of Gérard Genette, the poetry of the Serbian poet is interpreted from a unique hermeneutical aspect – the aspect of intertextual relations he builds with the work of Czech and Turkish poets. The dialog component of Enes Halilović's poetry, characteristic of the postmodern literary process, is examined on a macro and micro level, starting from the auto-quotation associations made in Halilović's oeuvre, all the way

to the intertextual relations with the poetry of Halilović's predecessors (Holan and Hikmet). The paper analyzes poems by Enes Halilović directly mentioning Holan and Hikmet, or those works having thematic and motif connections with Holan and Hikmet, embodied primarily in the motifs of night, fear, walls, origin, death, love, and metapoetic reflection on the creative act, the role and position of the poet, and the significance of poetry itself. The intertextual aspects of Enes Halilović's poetry, i.e., how the three Hs (Halilović, Holan, and Hikmet) communicate with each other, are a confirmation of the quantumist assumptions from Halilović's "Quantumism Manifesto." On the other hand, love, as the reader's eros, the pledge of the "etc." hermeneutic pattern, is proof that literature, especially in the case of erudite writers, is an endless, uncompleted, and never-ending dialogue.

Keywords: intertextuality, dialogue, quantumism, postmodernism, three Hs (Holan, Hikmet, Halilović).

Библиотека
ДОБИТНИЦИ АНДРИЋЕВЕ НАГРАДЕ
Књига 9

КЊИЖЕВНО СТВАРАЛАШТВО
ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА

* * *

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
Проф. др Милош Ковачевић

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Коректура и лектура
Желидраг Никчевић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
100

ISBN 978-99976-89-31-3

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.41.09 Халиловић Е.(082)
811.163.41'37(082)
811.163.41'38(082)

НАУЧНИ скуп Књижевно стваралаштво Енеса Халиловића
(2024 ; Вишеград)

Књижевно стваралаштво Енеса Халиловића / (радови са
научног скупа Књижевно стваралаштво Енеса Халиловића,
одржаног 5-7. јула 2024. године) ; [главни и одговорни уред-
ник Емир Кустурица]. - [Вишеград] : Андрићев институт,
2025 (Београд : Белпак). - 399 стр. ; 20 см. - (Библиотека
Добитници Андрићеве награде. Одјељење за српски језик /
уредник едиције Милош Ковачевић ; књ. 9)

Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Регистар. - Summaries.

ISBN 978-99976-89-47-4

COBISS.RS-ID 143301889